

4. Гулдинг М., Гулдинг Р. Психотерапия нового решения. Теория и практика. - Москва: Независимая фирма «Класс», 1997.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Путь к волшебству. Теория и практика сказкотерапии. – Санкт-Петербург: "Златоуст", 1998.
6. Мороз Р.А. Возможности применения психодинамического подхода к описанию формирования личностной идентичности детей в нарративной практике // Личность в едином образовательном пространстве: сборник научных статей I Международного образовательного форума) г. Запорожье, 5-7 мая 2010 года) /под научн. Ред. Проф. К.Л. Крутий. Часть 2. Конференции «Детство в современном мире: первые 7 лет и вся жизнь», «Информационно-коммуникативное пространство как новая среда личности». – Запорожье: ООО «ЛИПС» ЛТД, 2010.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: ЛГУ, 1986.
8. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – Москва: Трикола, 1995.
9. Фон-Франц М.Л. Психология сказки. Толкование волшебних сказок. – Санкт-Петербург: 1998.
10. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – Санкт-Петербург: Речь, 2006.

R. Moroz. Peculiarities of individual identity of senior preschool children in projective tales.

The article considers the matters of projective fairy tales analysis in the frames of the psychodynamic approach. The illustrated model of analyses of fairy tales for pre-school age children is suggested.

Key words: *projective fairy tale analyses of fairy tales, fairy tales therapy, personality, structure of personality (personality's structure), interpretation.*

УДК 159.922.2

І. О. Цілінко

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ
ОСОБИСТОСТІ**

Стаття присвячена теоретичному аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості. Розкрито питання природи та особливостей переживання моральних почуттів, наведені основні механізми впливу мистецтва на почуття особистості.

Ключові слова: *моральні почуття, мистецтво, катарсис.*

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є питання теоретичного та

емпіричного дослідження моральних почуттів, які вже містять у собі моральну оцінку. Одним із факторів, що стимулюють їх розвиток є мистецтво. В результаті сприймання творів мистецтва, пережиті почуття та осягненні ідеї можуть ставати регулятором подальшої поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми вивчення моральної сфери особистості, зокрема моральних почуттів, звертались такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, Б.І. Додонов, В. Джемс, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Маклаков, С.Д. Максименко, Б.Г. Мещеряков, В.В. Клименко, О.В. Петровський, К.К. Платонов, М.Г. Тофтун, Дж. Уотсон, Є.П. Ільїн, П.М. Якобсон та багато інших. До спроби розділення понять «почуття» та «емоції» вдавались такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як У. Мак-Дугалл, Е. Клапард, В.С. Дерябін, Л.В. Кулікова, А.Н. Леонт'єв, П.В. Сімонов, П.А. Рудік та інші.

Прерогативою досліджень впливу мистецтва на почуття особистості були праці А.Г. Костюка, В.В. Клименко, Є.П. Крупника, Л.С. Виготського, М.Є. Маркова, П.М. Якобсона, Т.А. Флоренської, С.Х. Раппорта та інших.

Метою статті є розкриття результатів теоретичного аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб всебічно проаналізувати вплив мистецтва на моральні почуття особистості, ми вважаємо доцільним спочатку визначити зміст та функції моральних почуттів.

Є.П. Ільїн зазначає, що почуття виражаються через певні емоції в залежності від того, в якій ситуації опиняється об'єкт, до якого людина відчуває почуття.

Згідно П.В. Сімонову, Г.А. Фортунатову, А.Н. Леонт'єву, А.В. Петровському, почуття представляє собою стійке відношення людини до явищ дійсності, оцінного ставлення до об'єктів. Також зазначені автори відзначають довготривалість почуттів. Таким чином, на відміну від емоцій, які носять короткочасний характер, реагування на ситуацію, почуття виражає довготривале відношення людини до того чи іншого об'єкту [1].

П. М. Якобсон розглядає поняття «почуття», як форму відображення дійсності, у якій виявляються суб'єктивні відношення людини до світу. Також автор наголошує на тому, що впродовж розвитку людини, її емоційне відношення до дійсності стає більш диференційованим, більше відповідає значущості впливу на неї оточуючої дійсності для її життєвих запитів та прагнень. Розвиток процесів пізнання, правильне встановлення зв'язків, що існують між явищами дійсності, розуміння складних форм соціального існування людини у суспільстві з його нормами моралі, з його культурою призводить до усвідомлення ролі всіх цих явищ для існування людини.

Як зазначає П.М. Якобсон, зміст різноманітних почуттів виявляється у багатоманітності життєвих відношень людини. Провідну роль щодо визначення змісту почуттів людини, автор надає минулому досвіду, а саме формам відношення, які виявлялись у конкретних обставинах життя. Саме ці обставини призводять до відмінностей у змісті схожих почуттів у різних людей. Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що у почуттях виявляється суб'єктивний світ людини [7].

Виходячи з того, яка сфера явищ стає об'єктом вищих почуттів, їх поділяють на три групи: моральні, інтелектуальні та естетичні. В даній статті ми вдаємось до аналізу моральних почуттів. Моральними називають почуття, які переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі. Вони відображають ступінь прихильності до певних людей, потреби у спілкуванні з ними, відношення до них. До позитивних моральних почуттів відносять почуття доброзичливості, жалю, ніжності, симпатії, дружби, товариськості, колективізму, патріотизму, обов'язку і т.д. До негативних моральних почуттів відносять почуття індивідуалізму, егоїзму, ворожнечі, заздрості, злорадства, ненависті, недоброзичливості і т.д. [1].

В.В. Клименко серед групи почуттів (пізнавальні, моральні, естетичні) вказує на їх цілісність: в кожному переживанні всіх складових почуттів. Але вони існують у різних пропорціях. Почуття здійснюють оцінювання за наступною шкалою: пізнавальні – відоме – невідоме; моральні – моральне – аморальне; естетичні – гармонія – дисгармонія. Тобто вони працюють дихотомічно, ділять враження від предмета на дві частини – позитивну й негативну. Описуючи моральні почуття, В.В. Клименко вказує на те, що вони оцінюють наступні дії, відміряють дії, щоб не завдати нікому шкоди, страждань, тобто моральні почуття, призначені для збереження життя та запобігання руйнуванню гармоній: природних чи рукотворних [2, 243-244].

За твердженням С.Д. Максименка, джерелом моральних почуттів є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття людини сформувались у суспільно – історичному житті людства, у процесі спілкування людей і стали важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості [4].

Стосовно моральних почуттів, П.М. Якобсон визначає їх як почуття, що відчуються людиною при сприйманні нею явищ дійсності під кутом зору моральності, спираючись від категорій моралі, вироблених суспільством.

Але за твердженням П.М. Якобсона, моральна поведінка ще не є показником моральності, потрібні ще моральні мотиви, тобто, щоб дії людини визначались моральним почуттям. В свою чергу почуття стає моральним, лише тоді, коли його переживання характеризується тим, що моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань та прагнень. Моральні почуття характеризуються тим, що у самому

їх переживанні є моральна оцінка. Особливу увагу автор приділяє відношенням людини з іншими людьми, які не тільки породжують моральні почуття різного характеру, але і викликають у деяких випадках конфлікти у переживанні моральних почуттів [7].

На думку М.Й. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм і активна боротьба з їх порушенням іншими людьми свідчить про наявність у неї діяльних моральних переконань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Моральним, вчений називає такий вчинок, який впливає не лише з розуміння людиною обов'язковості дотримання моральних норм, а й з глибокого усвідомлення їх необхідності для кожного і себе.

Також М.Й. Боришевський вказує на те, що людина, як суб'єкт морального вибору не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральний вибір не має індивідуального характеру, оскільки моральні переконання особистості, її моральні якості формуються у процесі виховання, активної участі у житті суспільства. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями.

Моральний початок пробуджується у процесі переживання. Джерелом такого переживання є не мотиви прагматичного характеру, не егоїстичні потреби самі по собі, а їх зіткнення з іншими мотивами, пов'язаними з відношенням до іншої людини і водночас з уявленням про себе самого у певній ситуації. Зміст даного переживання залежить від віку та рівня розвитку, воно носить свідомий характер, однак обумовлено протіканням несвідомих процесів. Протиріччя свідомого та несвідомого у структурі особистості функціонально пов'язано з такими психологічними властивостями, як стійкість та нестійкість, залежність яких від певного характеру моральної спрямованості досліджувалась психологом В.Е. Чудновським. Він прийшов до висновку, що прояв стійкості залежить від того, яка з двох тенденцій – віддаленої мети або ситуаційної залежності – більш глибоко закріпилась у особистісній структурі [5].

Викладені теоретичні засади є методологічною основою нашого дослідження моральних почуттів. Для аналізу впливу мистецтва на моральні почуття, наведемо результати здійсненого теоретичного аналізу проблеми.

С.Х. Раппорт зауважує, що мистецтво володіє здатністю складного перетворення почуттів. Тяжкі, негативні переживання, будучи переплавленими у витворах мистецтва, здійснюють позитивний емоційний вплив, сприяють забезпеченню естетичної насолоди, задоволенню.

Л.С. Виготський назвав складні перетворення почуттів важливим законом естетичної реакції. Він стосується і напряму, і змісту емоцій [6, 4].

Підсумком осягнення художнього твору є усвідомлення його ідей [6, 12]. Володіючи виключною стійкістю та відносною самостійністю, соціальні емоції стають предметом відображення та осмислення [6, 83].

У вітчизняній естетичній літературі закріпилась думка про багатофункціональність мистецтва. Важливе місце відводиться осмисленню та систематизації того досвіду, який складається у взаємодії типу «суб'єкт – об'єкт» і який отримує відображення, узагальнення і концентрацію у вищих людських емоціях [6, 123].

С.Х. Раппорт наголошує, що важливим завданням мистецтва є концентрація і об'єктивація соціально-історичного досвіду відносин, відображення та осмислення дійсності в його світлі [6, 124].

Схожість між художніми та буденними емоціями в тому, що вони мають одну й ту ж саму гносеологічну природу: і ті, і інші відображують та закріплюють досвід відносин. Таким чином, їм притаманні схожість у життєвому змісті. Але є і різниця між ними [6, 127]. Художні емоції відрізняються від буденних перш за все тим, що вони завжди є носіями соціального змісту [6, 128]. Буденні емоції є носієм чітко вираженого негативного або позитивного характеру. А художні емоції завжди позитивні – навіть тоді, коли за своїм змістом близькі до найбільш гострих негативних емоцій у буденній свідомості. Наприклад, трагедія у мистецтві. Тяжке горе, глибока печаль, складні переживання викликають у глядачів, слухачів, читачів позитивні емоції. Оскільки відбувається перетворення почуттів, яке можна назвати катарсисом [6, 130].

Зіштовхуючи глядача, слухача, читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його по-новому пережити і по-новому осягнути своє особисте життя. Перетворюючись в переживання глядача, художня емоція збагачується його особистим, індивідуальним життєвим досвідом і тому приймає у психіці кожної людини різний конкретний вигляд [6, 131].

Таким чином, художня емоція не тільки привласнюється, але і перероблюється у психіці людини. Отже, художня емоція є продуктом відносно самостійної роботи психіки художника, з однієї сторони, і психіки глядача – з іншої [6, 132].

С.Х. Раппорт зауважує, що художні емоції мають узагальнений, концентрований, систематизований досвід відношень [6, 135]. Мислення, на основі художніх емоцій є мисленням не про ці емоції, а про їх предмет. Таким чином, художні емоції є матеріалом для подальшого осмислення [6, 134].

Сучасна психологія мистецтва розглядає специфіку взаємодії особистості та мистецтва на трьох рівнях:

1. Творча особистість художника та створюваний ним витвір мистецтва;
2. Виконавець і його художня інтерпретація «первинного мистецтва»;
3. Цінитель, реципієнт у його співвіднесеності з мистецтвом.

Взаємодія особистості з мистецтвом на всіх рівнях здійснюється за допомогою двох психологічних механізмів: емпатійних (проективно – інтроєктивних) та вибірково – аксіологічних (споглядально – рефлексивних).

Емпатійні механізми ініціюють переважно процеси креативного характеру, що реалізують безпосередньо творчу діяльність; вибірково – аксіологічні – процеси ціннісно – смислового, рефлексивного, що здійснюють орієнтацію в області мистецтва і обумовлює емоційно – естетичну насолоду, досконалістю художньої форми твору [3, 15].

Аналізуючи психологічну сторону функціонального впливу мистецтва на особистість, М. Є. Марков запропонував концепцію «пересення». Для того, щоб мистецтво мало змогу впливати на особистість, необхідна здатність входити у створену автором психологічну ситуацію і (якщо твір сюжетний) внутрішньо діяти у рамках мотивів та поведінки героя, або ставати на позицію автора, як на свою особисту і переживати твір аналогічно авторському переживанню, або бачити створене художником з його емоційної позиції і з тією ж перспективою [3, 40].

Є.П. Крупник вказує, що спілкування з мистецтвом передбачає квазіоб'єкти. Квазіоб'єкт мистецтва – це образ мистецтва, для якого характерна цілісність сприймання. При спілкуванні з мистецтвом людина приймає участь у цьому спілкуванні, як особистість, реалізуючи через квазіоб'єкт мистецтва систему відношень до дійсності. Людина оперує у цьому спілкуванні особистісними смислами. Особистісний смисл співвідноситься з цілісною особистістю, з цілісною системою її відношень до дійсності, а зображення «обтяжене» особистісним смислом і є основою «виразності» в мистецтві.

Таким чином, квазіоб'єкти мистецтва – образ відношення людини до світу, зображення якого стає «зримою моделлю відношення» [3, 42].

Мистецтво з точки зору реципієнта – засіб розвитку його особистості.

Аналізуючи аксіологічний підхід до мистецтва, Є.П. Крупник робить висновок про те, що центральним механізмом є катарсис, як підсумок цілісного впливу мистецтва на особистість. Діалектична складність катартичного механізму полягає в тому, що одночасно з процесом ідентифікації, емпатії відбувається протилежний процес усунення, «відчуження», який створює деяку дистанцію між співпереживанням, перенесенням себе у дійсність художнього твору та усуненням від свого особистого. Тим самим глядач, слухач, читач, ніби підіймається над самим собою, виходить за рамки самого себе [3, 43].

Як зазначає Є.П. Крупник, психологічний аналіз мистецтва, виконаний у рамках різного роду дослідницьких парадигм, є основою для цілісного

концептуального уявлення про відношення особистості до мистецтва, як здатності сприймати художній твір (перцептивний аспект), так і ціннісної орієнтації в області мистецтва (художні інтереси, установки, тенденції та смислоутворення). Автори цих досліджень дійшли висновку, що процес сприймання твору мистецтва здійснюється за участі у ньому двох факторів: прямого (сприймання того, яка будова та зміст твору) і не прямого (різні асоціації, викликані ходом розвитку твору та залежні від інтересів того, хто сприймає витвір мистецтва, їх прагнень, життєвого досвіду). (П.М. Якобсон, 1964, А. Костюк 1965) [3; 44].

Також Є.П. Крупник вказує на те, що від сприймаючого, мистецтво потребує, як емпатійну реакцію, так і протилежний їй акт безпосереднього, чуттєвого споглядання, що супроводжується естетичною насолодою [3, 55].

Результатом взаємодії протилежних процесів є катартичне переживання особистості, яке виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій свідомості, різних пластів психіки, різних рівнів особистості. Функція катарсису – відновлення цілісності особистості (Л.С. Виготський, Д. Лукач, Т.А. Флоренська) [3, 57].

Розвиток та зміну «внутрішніх відношень» компонентів, визначають три типи художньої свідомості: перший спирається на життєві почуття реципієнта, на його емпатію, на «ефект присутності» у подіях зображуваних художником, другий тип – тільки на спогляданні реципієнтом художньої форми твору мистецтва, на естетичній насолоді гармонічної завершеності художньої конструкції, тобто на «ефекті відчуження», і третій – на катартичному ефекті сприймання мистецтва [3, 58].

В.В. Клименко вказує на те, що зіткнення протилежних почуттів обумовлює боротьбу між ними і взаємне виключення одних іншими. Максимально загострені переживання подій, впливаючи на душу викликають пережиті почуття, що були приховані, або не розвинені; торкаються чутливості душі, розбуджуючи в ній потенційні здібності; надають почуттям здатності міркувати енергію за рахунок швидкого її нагромадження, яке стимулювалося процесом «випалювання», катарсисом [2, 444].

В.В. Клименко зауважує, що катарсис має важливі наслідки, а саме:

А) формування образу гармонійної людини, взірця для себе, настанов на прийдешнє – найближче, віддалене – на перспективу;

Б) створення інтегрального образу себе, що передує діям, учинкам у житті;

В) озброєння системою вимірювальних еталонів трагічного – умовою правильного керівництва в стосунках між людьми;

Г) нагромадження потенціалу енергії для розумової й психомоторної творчості;

Д) відбудова гармонії душі, якщо вона зазнала шкоди або занепаду [2, 445].

Висновки. В результаті теоретичного аналізу вказаної проблеми, ми дійшли наступних висновків:

1. У почуттях виявляється суб'єктивний світ людини. В основі моральних почуттів закладена моральна оцінка, вони є важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості. Моральні почуття, переконання, взагалі свідомість, зумовлені соціальною природою суспільства. Але почуття стають моральними лише тоді, коли моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань і прагнень;

2. Мистецтво розкриває соціально – історичний досвід відносин; володіє здатністю складного перетворення почуттів. Зіштовхуючи глядача, слухача, читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його повному пережити і осягнути своє особисте життя. Художні емоції приймають у психіці людини різний конкретний вигляд. Надалі ці емоції стають «матеріалом» для подальшого осмислення;

3. Взаємодія особистості з мистецтвом здійснюється на основі емпатійних та вибірково-аксіологічних механізмів. Центральним механізмом впливу мистецтва є катарсис, який виникає в результаті взаємодії протилежних процесів і виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій психіки особистості. Переживання особистістю катарсису призводить до створення інтегрального образу себе, озброєння системою вимірювальних еталонів трагічного, відбудови гармонії душі.

Таким чином, в результаті теоретичного аналізу проблеми впливу мистецтва на моральні почуття особистості, ми дійшли висновку, що за допомогою механізмів ідентифікації, емпатії, відчуження, катарсису, почуття (зокрема моральні) здатні перетворюватись, і ставати основою для осмислення, осягнення ідей твору. Такий процес глибокого емоційного переживання, а потім інтелектуального осмислення стає регулятором подальшої поведінки особистості, що цілком відповідає переживанню моральних почуттів особистості.

Література

1. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Ильин Евгений Павлович. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
2. Клименко В.В. Психология творчества. Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006.
3. Крупник Е.П. Психологическое воздействие искусства. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 1999.
4. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навчальний посібник. – Київ: МАУП, 2000.

5. Михеева И.Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект. - Москва: Наука, 1991.
6. Раппорт С.Х. Искусство и эмоции. - Изд. 2-е, дополненное. – Москва: «Музыка», 1972.
7. Якобсон П.М. Психология чувств. – Москва: АПН РСФСР, 1958.

I. Tsilynko. Theoretical analysis of the impact of art on the moral sense of identity.

The article is devoted to the theoretical analysis of influence of art on moral senses of personality. The question of nature and features of experiencing of moral senses is exposed, the basic mechanisms of influence of art are resulted on sense of personality.

Key words: moral senses, art, catharsis.

УДК 159.922.2:612.176

І. В. Чернєва

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ОСОБИСТОСТІ
В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – ЛЮДИНА»**

У статті на основі аналізу досліджень провідних науковців робиться спроба розкрити суть феномену професійного стресу спеціалістів в системі «людина-людина». Визначено співвідношення характеристик, проявів (як професійного вигорання), детермінант професійного стресу і способів його подолання в залежності від рівня стресу та особливостей праці в різних професійних групах типу «людина-людина».

Ключові слова: стрес, професійний стрес, прояви професійного стресу, ситуаційні детермінанти, індивідуально-особистісні детермінанти.

Постановка проблеми. Актуальністю даної теми виступають сучасні економічні й соціально-політичні перетворення, які відбуваються у нашому суспільстві, збільшують кількість стресогенних факторів, що впливають на професійну діяльність людини. Актуальність вивчення теми професійного стресу в професіях типу «людина-людина» пов'язана з ростом кількості даних професій в постіндустріальному суспільстві, а також з інтелектуальними та емоційними навантаженнями, яким піддають себе спеціалісти в сучасних умовах конкуренції на ринку праці в Україні, що приводить до виникнення стресу в професії, який впливає на ефективність діяльності спеціаліста в його галузі.

Поняття «стрес» в даний час набуло надзвичайно широкого поширення. Основною причиною такої екстраординарної популярності є те, що концепція стресу претендує на пояснення багатьох явищ життя: реакцій людини на психотравмуючі ситуації, небезпечні роботи, різні конфлікти і захворювання [2, 123-124].

Проблемою стресу займалися такі учені, як В.А.Бодров, М.Борневассер, Н.Є.Водоп'янова, Л.А.Кітаєв-Смик, Р.Лазарус, А.Б.Леонова, К.Маслач,